

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ)

**ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ 1920-х – 1930-х РОКІВ: ДОСЯГНЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ**

При відновленні у 1987 р. рішенням Президії АН України Археографічної комісії і потім створенні на її основі у 1991 р. Інституту української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України) з його друкованим органом “Український археографічний щорічник” було розроблено цілеспрямовану програму археографічної роботи на десятирічну перспективу, яка передбачала комплексні заходи щодо збирання і видання історичної та історико-культурної спадщини України¹. У першому відновленому виданні “Українського археографічного щорічника” було надруковано перелік серій видавничої програми Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України, де під № 6 зазначалася серія “Джерела з історії церкви на Україні”². Таким чином, в Інституті було започатковано серію видань джерел з історії церкви в Україні, причому першочерговим завданням було визнано публікацію джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920-х – 1930-х рр., зокрема документів і матеріалів Всеукраїнських церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., а також Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. В “Українському археографічному щорічнику” неодноразово публікувалися матеріали церковно-історіографічних досліджень³, документи і матеріали історії православної церкви в Україні⁴, історичні дослідження⁵.

¹ *Сохань П. С.* Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 9–18.

² Серії видавничої програми Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України // Там само. – С. 457.

³ *Боцюрків Б.* Проблеми дослідження історії релігії та Церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Там само. – С. 285–294.

⁴ *Ільченко І., Пилявець Л., Преловська І.* Три промови Василя Липківського // Там само. – К., 1999 – Вип. 3/4. – С. 475–488; *Стародуб А.* Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова як джерело до вивчення історії видання українського перекладу Євангелія // Там само. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 356–388.

⁵ *Преловська І. М.* Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік (на матеріалах ф. № 4215 ЦДАВО України (м. Київ) та ф. № Р–1 ДАМК) // Там само. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 198–223; *її ж.* Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х рр. (на матеріалах ф. № 3984 ЦДАВО України) // Там само. – Вип. 7. – С. 105–123; *Скочиляс Ірина.* Богородичні сюжети в парафіяльних печатках Перемишльської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – С. 151–173.

Аналіз архівних джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х рр. є актуальною проблемою з огляду на сучасну релігійну ситуацію в Україні. Пошук і вивчення архівних джерел з канцелярії Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), матеріалів I і II Всеукраїнських православних церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., які відбувалися у великому Софійському соборі, інших матеріалів, пов'язаних з діяльністю УАПЦ мають велике значення у справі об'єктивного й конфесійнонезаангажованого підходу до цієї проблеми. Дослідження оригінальних джерел дає змогу ввести в науковий обіг нові історичні факти, які до того були або маловідомі, або свідомо замовчувались через ідеологічні та політичні причини.

До того ж досі існує проблема неупередженої оцінки автокефального руху в цілому за ХХ ст. в Україні, оскільки навіть академічні наукові видання часто використовують суто церковні оцінки цього явища, які ґрунтуються або на позиції Російської церкви щодо “розкольників”, “липківців-самосвятів”, або на виданнях української діаспори, де, навпаки, підкреслюється національний характер УАПЦ та педалюється на тому, що це і є церква-мучениця. Це також необхідно для створення цілісної історичної картини шляхом реконструкції подій на базі дослідження архівних документів

Архівні джерела УАПЦ у тому числі по її київських парафіях, зберігаються в архівах м. Києва – ЦДАВО України, ЦДІА м. Києва, ДАМК, ДАКО, ЦДАГО України, Державному архіві СБ України, Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського тощо. Їх розподілу цілком підпорядкований специфіці кожного з архівів, хоча можна припустити, що деякі матеріали для інформаційної повноти фонду корисно було б перенести до іншого архіву.

Джерела з історії автокефального руху 1917–1921 рр. та УАПЦ поділяються за видами, походженням (церковні або нецерковні), за змістом (рівнем інформативності та репрезентативності). Велике значення в оцінці джерел має їх конфесійне походження, оскільки в даному разі форма й зміст оцінок визначаються тим, з якого середовища вийшов документ – самої УАПЦ або інших церковних структур, наприклад, Українського екзархату Російської православної церкви чи обновленських угруповань в Україні. Джерела з історії УАПЦ розподіляються й за іншими критеріями. Вони можуть виходити з українських або російських церковних і світських структур, а також мати іноземне походження (наприклад, документальні матеріали в Польщі, Німеччині, Канаді, США та ін.).

Специфічним різновидом джерел радянської доби є джерела, які мають нецерковне походження. В основному це законодавчі акти та документи щодо церкви, а також наявний комплекс архівних джерел таких владних структур, як партійні та радянські органи, інших установ, діяльність яких мала те чи інше відношення до церкви, точніше до регламентації її діяльності, маніпулювання храмами та майном, судові слідчі справи проти діячів УАПЦ публікації в пресі документів або публіцистичних антицерковних матеріалів, мемуари політичних та громадських діячів тощо.

Віднайдені архівні документальні джерела можна віднести до декількох груп. Схему класифікації джерел з історії православної церкви в Україні було запропоновано українським істориком Василем Ульяновським, щоправда, в

цьому виданні схему було застосовано до історії православної церкви більш раннього періоду тобто до новітньої доби, коли виникла Українська автокефальна православна церква⁶.

Дослідженнями класифікацією архівних і друківаних джерел з історії УАПЦ займалися українські і закордонні дослідники. Спробу тематичного та хронологічного огляду справ фонду № 3984 “Українська автокефальна православна церква. Відділ керівничий” ЦДАВО України було зроблено запорізьким дослідником Олександром Ігнатушею в його дисертаційному дослідженні⁷, а також у статті, присвяченій оглядові документів які містяться в державних архівах України з історії Української автокефальної православної церкви (1917–1930 рр.)⁸. Ним же запропоновано класифікацію архівних матеріалів на 2 групи: 1) фонди церковних організацій та 2) фонди державних органів, які містять матеріали щодо церкви⁹.

Деяко іншу класифікацію джерел пропонує у своїй статті, яку було надруковано у збірнику матеріалів читань, присвячених митрополиту Василю Липківському які відбулися у січні–червні 1996 р. в Київській духовній академії, відомий дослідник історії УАПЦ Леонід Пилявець¹⁰. В історії УАПЦІ періоду він виокремлює 3 основних етапи: 1) етап кристалізації ідеї автокефалії православної церкви в Україні, вироблення її ідеології й спроби втілення її в життя (1917–1921); 2) етап проголошення УАПЦ інституалізації її діяльності (1921–1930); 3) розгром УАПЦІ діяльність УПЦ як її наступниці (1930–1936)¹¹.

У своїй статті ступінь дослідження джерельної бази УАПЦІ. Пилявець слушно визначає як “зародковий”, оскільки він називає тільки декількох дослідників в Україні та за її межами, які спромоглися станом на 1996 рік хоч почасти окреслити коло проблем. Це праці Богдана Боцюрківа¹², Олександра Ігнатуші¹³ і в деякій мірі проф. Олександра Оглоблина¹⁴ та М Соловія¹⁵. Леонід Пилявець у своїй класифікації джерел УАПЦ посилається на праці Ісидора Патриля¹⁶.

⁶ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1: (середина XV – кінець XVI ст.). – 256 с.

⁷ Ігнатуша О. Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.). Дис. ... к. іст. н. – Харків, 1993. – 255 с.

⁸ Його ж. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917–1930 рр.) // Архіви України. – К., 1994. – № 1–6. – С. 44–56.

⁹ Там само. – С. 44.

¹⁰ Пилявець Л. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С. 45–67.

¹¹ Там само. – С. 46.

¹² Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та Церкви в Україні... – С. 285–294.

¹³ Ігнатуша О. Документи державних архівів... – С. 44–56.

¹⁴ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – Нью-Йорк: Торонто Мюнхен, 1969. – № 4 (24). – С. 12–29.

¹⁵ Соловій М. Література про УАПЦВ. Липківського // Липківський Василь, митр. Відродження Церкви в Україні 1917–1930. – Торонто 1959. – С. 309–323.

¹⁶ Патрило І. І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви. – Рим, 1975 // Записки Чину Св. Володимира Великого – Рим, 1988. – Т. II. – Секц. 1. – С. 48.

За пропозицією одного з провідних дослідників історії УАПЦ професора-політолога Карлтонського університету Богдана Боцюрківа¹⁷, до якої також приєднується Л. Пилявець, інтегруючи концепціями дослідження джерел з історії УАПЦ мають бути дві: 1) наступ одержавленого атеїзму на релігію та послідовна політика влади, спрямована на поступове підкорення, контроль та дискредитацію всіх релігійних організацій з метою їх послаблення, ізоляції й (само)ліквідації; 2) вплив українського національного відродження на церковне життя в Україні.

Далі Леонід Пилявець пропонує власну класифікацію джерел УАПЦ на історичні (звіти і протоколи єпархіальних зібрань, документи ВПЦР), догматичні (постанови єпархіальних з'їздів, Помісного собору Російської церкви 1917–1918 рр., які стосуються церкви в Україні) і полемічні (питання подальшого розвитку церкви в Україні, українізації богослужіння)¹⁸. До особливого напрямку автор відносить документи, які відображають церковно-державні відносини 1917–1921 рр., церковну політику УЦР, Тимчасового уряду Росії, Української Держави, Директорії УНР, денікінської більшовицького урядів.

Джерельна база I етапу в історії УАПЦ. Пилявцем розподілена на підетапи на основі хронологічного принципу з переліком класифікованих автором джерел: березень–грудень 1917 р., коли відбулися єпархіальні з'їзди, на яких уперше пролунали гасла українізації православної церкви; січень–грудень 1918 р., коли відбулися три сесії Всеукраїнського собору 1918 р. (до цього підетапу віднесені групи джерел: *історичні* – документи Всеукраїнського собору 1918 р.; *полемічні*, щодо яких Л. Пилявець вказує, що їх стало кількісно більше, ніж на попередньому етапі, і вони набули більш жорсткого характеру; *догматичні* – рішення Всеукраїнського собору 1918 р., послання собору та звернення окремих осіб до Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Белавіна); *мемуаристика*, зокрема опубліковані пізніше спогади Василя Зінківського¹⁹); січень–травень 1920 р., коли було проголошено автокефалію Української церкви Законом уряду Директорії УНР і розпочався інтенсивний процес українізації православних парафій.

Документальною основою Л. Пилявець називає фонд Міністерства ісповідань УНР (закони про віру, проект тимчасового статуту православної парафії, положення про єпархію, збори, протоколи засідань Ради міністра ісповідань, листи Симона Петлюри до Івана Огієнка). Серед публікацій мемуарної літератури вказано спогади О. Лотоцького в Константинополі, митр. Веніаміна Федченкова о. Петра Білона про діяльність Кирило-Мефодіївського братства тощо. Другий напрямок в автокефальному русі представлений документами ВПЦР – статuti, ВСПІ, комітети ВПЦР, листування, стосунки з ієрархією РПЦ, а також статут організації “Церква жива”, зареєстрований Київським губревкомом Наступний

¹⁷ Див. докл. про нього: *Преловська І.* Богдан Боцюрків (1925–1998) – дослідник історії Української Автокефальної Православної Церкви // Україна в ХХ столітті: проблеми, уроки, перспективи – К., 2001. – С. 587–593.

¹⁸ *Пилявець Л.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви. – С. 49.

¹⁹ Там само. – С. 51.

підетап – травень 1920 – жовтень 1921 рр. – проголошення автокефалії Української церкви пленумом ВПЦР і підготовка до Всеукраїнського православного церковного собору, скликання якого було призначено на жовтень 1921 р. Серед документів цього підетапу названо протокол ВПЦР від 5 травня 1920 р., документи собору Київщини 22–26 травня 1921 р. Окремим блоком матеріалів Л. Пилявець вважає документи I Всеукраїнського собору 1921 р. З мемуарів – спогади Костянтина Кротевича про Парфенія. Також джерелом виступає радянська преса²⁰.

Другим етапом історії УАПЦЛ. Пилявець вважає власне історію УАПЦ У свою чергу він поділив цей етап на підетапи: 1) I Всеукраїнський собор УАПЦ 1921 р. (документи і матеріали); 2) розбудова церковних структур (листопад 1921 – початок 1924 рр.), протоколи Микільських і Покрівських зборів, боротьба єпархоначалія і радоправія, циркуляри до повітових і округових рад, мемуаристика (І. Теодорович, В. Потієнко, В. Чехівський, В. Липківський)²¹; 3) розкол в УАПЦ – листування з державними органами, меморандуми, заяви, записки секретного відділу ГПУ (ЩДАГО України), матеріали антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У за 1923–1924 рр., діяльність “Діяльно-христової церкви”; 4) II Всеукраїнський собор УАПЦ 1927 р. – до Надзвичайного собору (жовтень 1927 – січень 1930 рр.).

Такий підхід до джерел, можливо, був виправданий на час публікації цієї статті, але з принципами класифікації джерел не можна погодитись. Подані визначення (історичні, полемічні, догматичні, мемуаристика) чомусь застосовані тільки для першого етапу. В усіх інших періодах є згадки про мемуари. Сама класифікація викликає багато запитань. Наприклад, чому одні джерела “історичні”, а інші мають іншу назву? По-друге, застосування терміна, який має відношення до корпусу середньовічної полемічної літератури між апологетами католицизму та православ’я, навряд чи виправданий для суперечки між *православними* УАПЦ та Українського екзархату РПЦ. По-третє, називати “догматичними” такі джерела, як рішення та послання соборів або звернення до Патріарха Тихона, неправомірно, оскільки питання догматів або їх зміни взагалі не стояло на порядку денному. Мова йшла тільки про частину історично застарілих канонів, порушення яких діячами УАПЦ викликало конфлікт

I останнє: перераховані у статті джерела, які віднесено до “мемуаристики”, на наш погляд, не зовсім відповідають цьому жанрові. Мемуари, як правило, пишуться як сформований документ, що містить спогади автора про події та осіб, яких він бачив і знав за життя. Усі вищезгадані автори писали не мемуари, а різні за жанром твори: Іван Теодорович намагався через опис подій, що пов’язані з I Всеукраїнським собором УАПЦ 1921 р., довести канонічність цієї церкви і благодатність її ієрархії, Василь Потієнко написав невеликий спогад про хід подій на соборі. Василь Липківський є автором спроби написати нарис з історії Української церкви, куди увійшли його власні спогади, спостереження та оцінки.

²⁰ Там само. – С. 54.

²¹ Там само. – С. 57.

Володимир Чехівський не писав спогадів взагалі. Він є автором різних історичних розвідок, які не підходять під визначення мемуарної літератури.

У матеріалах ЦДАВО України (Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 40) є справа, яка так і називається “Спогади священників про архієпископа Парфенія Левицького”. Вона є важливою для дослідження відносин між ВПЦР та єпископами, які підтримували автокефальний рух.

Автором цієї статті також здійснено деякі розвідки у справі вивчення документальних джерел з історії УАПЦ (це стосується огляду архівних джерел, у тому числі фонду ЦДАВО України № 3984, де зосереджено основний масив джерел з канцелярії ВПЦР 1918–1929 рр.²²), опубліковано статті з оглядами друкованих джерел²³ та історіографії питання. Після віднайдення деяких матеріалів I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. автором було оприлюднено додаткову розвідку віднайдених матеріалів, які, на жаль, не увійшли до вже опублікованого збірника²⁴.

За рівнем інформативності й об’єктивності відбиття історичних реалій, світоглядних настанов, соціальних і майнових відносин актові джерела вважаються найбільш цінними і становлять основний пласт віднайдених документів. Актіві джерела не лише містять важливу інформацію щодо подій з церковної історії, а й слугують засобом перевірки й уточнення наративних (оповідних) джерел.

Матеріали з архівного фонду № 3984 ЦДАВО України під назвою “Українська автокефальна православна церква. Відділ керівничий” є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів канцелярії ВПЦР, де зібрані найголовніші документи за весь час діяльності УАПЦ. Щоправда, хронологічні межі фонду охоплюють період до 1929 р., а це означає, що проміжок часу, коли діяльність УАПЦ поступово згасала – до 1934 р., треба вивчати за іншими документами.

Матеріали з фонду № 3984 ЦДАВО України вже частково залучені до наукового обігу, в тому числі й до розгляду в дисертаційних дослідженнях з історії

²² Преловська І. М. До питання про вивчення джерел з історії Української Церкви нової і новітньої доби // Актуальні проблеми сучасного джерелознавства. Матеріали укр.-рос. наук. семінару – К.; СПб., 1999. – С. 87–90; *її ж.* Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. // Студії з архівної справи та документознавства – К., 2001. – Т. 7. – С. 71–77; *її ж.* Огляд діянь Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 року. (На матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ)) // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці – Запоріжжя, 2002. – С. 25–33.

²³ *її ж.* Друковані джерела УАПЦ [частина 1] // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – К., 2001. – Т. 7. – С. 536–549; *її ж.* Друковані джерела УАПЦ [частина 2] // Там само. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 123–150.

²⁴ *її ж.* Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 212–218.

української церкви у ХХ ст., але для подальшого ґрунтовного вивчення історії УАПЦв цілому, I і II Всеукраїнських церковних соборів 1921 та 1927 рр., діяльності осередку цієї церкви при великому Софійському соборі (Старокиївської парафії УАПЦ Володимирська, 24) існує необхідність дослідження всього архівного фонду з однойменною назвою. Повна відсутність досліджень історії Софії Київської цього ж періоду також є вагомим причиною вивчення джерел одночасно і з історії УАПЦта інших установ, які перебували тут у зазначений період.

Проведення зовнішньої критики цих джерел дозволяє стверджувати, що майже всі вони мають авторство, дату написання, зазначення приналежності до канцелярії Всеукраїнської православної церковної ради (1919–1929 рр.). Більшість з них не викликає сумніву щодо автентичності, окрім тих документів, які не мають першого екземпляра, а тільки затверджені копії. Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації, яку вони надають. Практично всі джерела є цілком вірогідними і містять у собі доволі широку і об'єктивну інформацію. Комплексне використання різноманітних видів джерел зумовлює їх репрезентативність у висвітленні досліджуваних проблем.

Фонд має назву “Українська Автокефальна Православна Церква” і на сьогодні складається з 2903 одиниць зберігання. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви 1918–1920 рр. та майже весь період діяльності цієї церкви до т. зв. її “саморозпуску”. Фонд 3984 має 4 описи: Оп. 1 містить 484 справи (1920–1924); Оп. 2 містить 1276 справ (1922–1929); Оп. 3 містить 843 справи (1918–1929); Оп. 4 містить 300 справ (1918–1929).

В описах відсутня історична довідка про історію утворення фонду та інформація щодо фондоутворювача, але відомо, що раніше матеріали цього фонду зберігались у Центральному історичному архіві УРСР під тією ж назвою. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (до того – Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР)) йому було надано новий № 3984 замість попереднього № 880, про що свідчать записи на титульних аркушах тих описів, які збереглися з часу утворення цього фонду і не були передруковані пізніше.

Ніяких додаткових записів в описах чи у справах, які належать до початку 50-х років, віднайти поки що не вдалося, і тому невідомо, в якому стані перебували матеріали фонду до цього часу. Ця проблема може стати предметом окремого наукового дослідження.

Опис 1. Заголовок опису зроблено українською мовою: “Українська Автокефальна Православна Церква”. Хронологічно опис охоплює період з 1920 по 1924 р. і містить різнопланові документи, що відрізняються за обсягом, інформативністю та значенням. Спочатку до опису № 1 було внесено 503 справи. Пізніше 14 справ було вилучено (№ 23, 45, 60–61, 81, 87, 109, 136–137, 176, 186, 224, 280, 290), і залишилось у наявності 484 справи (дані наведено за інвентарним описом від 12 червня 1985 р.).

Як уже зазначалося, історична довідка щодо історії фонду відсутня. Опис є передрукованою з оригіналу машинописною копією без будь-яких вказівок на

попередній варіант. Опис містить перелік великої кількості документів, які стосуються відносин Української автокефальної церкви з радянськими державними та партійними установами, статuti УАПЦ різних років, листування ВПЦР з різними установами та особами, постанови собору Київщини 22–26 травня 1921 р., відомості про скликання I Всеукраїнського православногo церковногo собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., частину стенограм цього собору (в основному, машинописні варіанти). Справи, які містяться в описі, нерівноцінні за своїм змістом і, відповідно, за значенням. Деякі з них невеликі за обсягом і містять другорядну інформацію, яка тільки ілюструє загальну тенденцію і не впливає на головний напрямок розвитку подій. Але більшість справ має значну цінність і велику інформаційну віддачу через те, що це оригінали важливих документів, на основі яких можна документально відтворити хід подій.

Опис 2. Археографічно опрацьовані особові справи діячів УАПЦу фонди № 3984 виокремлені в описі № 2, який має заголовок “Украинская автокефальная православная церковь г. Киев” (підзаголовок “Личные дела духовенства 1922–1929 гг.”). Текст опису зроблено російською мовою. Це також є машинописна копія з попереднього варіанта опису, без вказівок на останній. Опис цілком складається з переліку особових справ священнослужителів УАПЦ. В анотації вказано, що хронологічно матеріали опису охоплюють період з 1922 по 1929 рр., але після додатковогo внесення до справ опису там опинились особові справи духовенства УАПЦ які датуються 1921 р.

Справ з іншими документами, окрім особових справ, в описі немає. До даногo опису попередньо було внесено 1279 справ з № 1–1544, в т. ч. літерних (літера “А”: 293, 381, 409, 484, 505, 537, 886, 906, 969, 1079, 1089, 1102, 1131, 1134, 1141, 1166, 1189, 1102, 1131, 1134, 1141, 1166, 1189, 1290, 1332, 1444). В описі пропущено 12 справ (117, 216, 243, 328, 329, 482, 1376, 1398, 1410, 1424, 1428, 1508). Вибула певна кількість справ (№ 1, 47, 130, 275, 418, 455, 517, 559, 563, 537, 570, 571, 572, 576–835).

Причини вилучення та місце, куди вони були вилучені, в описі не зазначено. Згідно з записом від 2 лютого 1982 р. в описі є в наявності 1276 справ. Три справи (№ 70, 394, 462) були списані за відсутністю актом від 18 лютого 1964 р. Перелік справ зроблено в алфавітному порядку із зазначенням року початку особової справи. Приблизно до середини опису є додаткові вказівки щодо церковної посади даної особи, які також зроблені російською мовою (“поп”, “протоиерей”, “дьяк”, “псаломщик” тощо). Починаючи з літери “М” в описі відсутні примітки про рік заведення справи. Особові справи священників та дяків УАПЦе також у матеріалах опису № 3, справи № 794–839.

Практично відсутні всі особові справи керівників УАПЦ членів ВПЦР, причетних до справи скликання та проведення I Всеукраїнського церковногo собору 1921 р., окрім другорядних осіб. Вірогідною причиною відсутності цих справ, на нашу думку, може бути процес СВУ. Причини і сам процес вилучення справ можуть стати предметом окремого дослідження.

Опис № 3. Заголовок опису зроблено українською мовою: “Українська автокефальна православна церква”, а інші слова на титульному аркуші опису – російською мовою. Опис є правленою машинописною копією. На початку цього

опису зазначено назву попереднього місця зберігання: “Центральный государственный исторический архив УССР” (попередній № фонду – № 880). До опису внесено справи, датовані 1918–1929 рр. (з позначкою “новый стиль”). Він містить 843 одиниці зберігання (з них одна літерна – спр. № 21-а), про що свідчить запис від руки чорнилом, зроблений 8 жовтня 1953 р. Сам опис складено 22 грудня 1951 р., про що свідчить окремий запис наприкінці тексту

Опис № 4. Він також має назву: “Украинская автокефальная Церковь” (російською мовою). На титульній сторінці цього опису також зберігся попередній номер фонду (№ 880). Хронологічно опис охоплює період з 1918 по 1929 рр. і містить 300 одиниць зберігання. Спочатку до опису було внесено 276 справ. Через те, що до нього в різні роки декілька разів додавалися нововіднайдені документи з історії УАПЦ багато справ на сьогодні є літерними.

Перше надходження справ відбулось у 1953 р., коли було внесено 15 літерних справ (літера “а”) (№ 1, 7, 8, 10–12, 35, 47, 65, 75, 116, 151, 203, 251, 262), про що свідчить запис про інвентаризацію опису від 8 жовтня 1953 р., і тоді опис містив 291 одиницю зберігання. 30 листопада 1953 р. було додано ще декілька справ: літерні “а” (№ 79, 99, 118, 228, 234, 254) та “б” (№ 65 та 151, які в попередньому записі проходили як літерні “а”). В тому ж році 11 грудня додали ще 1 справу за № 149-а. Останнє надходження відбулося 2 квітня 1960 р., коли до опису внесли ще одну справу за № 165-б.

Внаслідок надходжень загальна кількість справ в описі складає 300 одиниць зберігання. Більшість справ датована. Їх перелік міститься на початку опису (опис № 4, арк. 1–19). Інші справи не мають дати і вміщені наприкінці опису (опис № 4, арк. 19–20).

Документи цього фонду досить повно і всебічно віддзеркалюють основні події історії утворення і функціонування Української автокефальної церкви протягом 1918–1929 рр. Багато документів оригінальними (стенограми, записки, листи, протоколи, статті, обіжники до парафій, інші документи), в тому числі трапляються рукописи документів. Абсолютна більшість матеріалів – це машинописи (копії і оригінали), до яких частково внесено рукописні правки олівцем або чорнилом. Деякі документи з канцелярії завірено печатками й штампами ВПЦР та підписами її керівників і обов’язково секретаря Всеукраїнської ради (або з указівкою “за секретаря”); на них є вихідні номери, дати і резолюції. Частина документів мають декілька копій, до яких підшито також рукописні оригінали, з яких і були зроблені машинописні копії. Особливо це стосується великої кількості обіжників до підрозділів Всеукраїнської православної церковної ради та підпорядкованих їй українізованих парафій.

Деякі копії документів залишилися без підписів і виправлень. Є також копії перепусток, протоколів. Більшість матеріалів правлено від руки чорнилом або олівцем із внесенням орфографічних та стилістичних виправлень, дописувань до тексту з метою надати йому більш літературного вигляду та виправлень недоречностей і русизмів.

Тексти богословських та програмних праць керівників Української автокефальної церкви, можливо, були редаговані самими авторами після передруку цих матеріалів.

Усі документи у справах написані або надруковані на папері поганої якості, іноді на бланках різних установ УАПЦ або випадкових сторонніх установ. Зустрічаються брудні та пошкоджені папери (в основному, записки та листи з місць, написані від руки чорнилом або олівцем – див., наприклад, додаток № 2 до стенограми від 15 жовтня 1921 р. До справ іноді підшито матеріали у вигляді учнівських зошитів, заповнених текстом, написаним від руки чорнилом (як правило, це редакційні матеріали часопису “Церква і життя”). Є також оригінали бланків телеграм, які були надіслані до канцелярії ВПЦР та під час собору 1921 р.

Справи скомпоновано за тематичним принципом, про що свідчать назви справ, які було надано ще під час їх комплектації. У багатьох справах збереглися старі титульні сторінки з назвою справи і заголовком “Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий”. Іноді в назвах справ є фактичні помилки: наприклад, у назву справи, де містяться листи ВПЦР до архієпископа Антоніна (Грановського) і його відповіді до керівництва ради та особисто до члена ВПЦР Нестора Шараївського, внесено ім’я “Антоній” замість “Антонін”²⁵, у тексті назви іншої справи його названо “Антоніком”²⁶.

Через те, що в кожному описі справи розміщено в хронологічному порядку, а також, що кожний опис нерівномірно репрезентує різні напрямки діяльності УАПЦ справи, які містять документи про одні й ті самі події, можуть зберігатись у різних описах. Це стосується матеріалів про церковно-визвольний рух 1917–1920 рр., друківаних та рукописних стенограм травневого собору Київщини 22–26 травня 1921 р., I і II Всеукраїнських церковних соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., листування з органами влади, редакційних матеріалів часопису “Церква і життя” та ін. Матеріали I Всеукраїнського собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. містяться в кількох справах і в різних описах.

Велика кількість справ містить документи, які стосуються підготовчої роботи Всеукраїнської православної церковної ради зі скликання собору (листи, обіжники, посвідчення уповноважених ВПЦР на місцях, відозви, протоколи засідання передсоборних нарад тощо). Саме з цих документів можна дізнатись про те, що собор з метою організаційного оформлення УАПЦ планувалося скликати набагато раніше 1921 р., про що свідчать численні звертання до влади з боку керівництва ВПЦР з проханням дозволити скликання церковного собору.

Стенограми та постанови I собору 1921 р. частково є в рукописах, а також у вигляді машинописних текстів. Частина текстів стенограм та інших документів через погану якість паперу, копіювального паперу, з допомогою якого робилися машинописні копії, або чорнила, яким зроблено деякі записи, а також великою мірою внаслідок тривалого зберігання, є згасаючою, що й зазначають записи наприкінці таких справ. Матеріали II Всеукраїнського собору 1927 р. є виключно у машинописних варіантах. Тексти стенограм соборів мають сталі оформлення

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 6: Листування Антонія з Всеукраїнською православною церковною радою в справах автокефальної церкви.

²⁶ Там само. – Спр. 103: Листування з єпископом Антоніком в справі переїзду на Україну [1921 рік].

із зазначенням дати, часу початку та закінчення чергового засідання. Багато справ містять інформацію про розгортання автокефального руху, його соціальний склад, діяльність ВПЦР по керуванню цим процесом.

Таким чином, завершуючи аналіз архівних документальних джерел, можна сказати, що матеріали фонду № 3984 “Українська автокефальна православна церква” ЦДАВО досить повно відображають діяльність ВПЦР другого скликання (1919) щодо створення нею організаційної структури УАПЦ та хід подій на соборах 1921 та 1927 рр.

Джерелознавче дослідження дає можливість твердити, що більшість документів з керівничого відділу ВПЦР є оригінальними і мають високу інформаційну віддачу. Наявність декількох варіантів одного документа певною мірою дає можливість простежити процес його утворення. Віднайдені варіанти стенограм соборів та інших зборів УАПЦ ускладнюють процес пошуку, але це надає можливість більш повно відтворити тексти доповідей. Всі документи мають безпосереднє відношення до підготування, скликання та проведення цього собору, а також подій, які з ним пов’язані. Через аналіз документальних матеріалів можна дослідити інші напрямки діяльності УАПЦ після 1921 р. з утілення затверджених ним канонів та організаційних засад у церковне життя. Далі пропонується розглянути архівні справи за напрямками.

Соборні діяння містять повні або уривчасті протоколи церковних соборів УАПЦ 1921 та 1927 рр. (власне соборні документи – всі наявні варіанти стенограм засідань, протоколи засідань соборних комісій, доповіді делегатів, списки учасників та ін.), новоутворені канони (напр. “Київські канони”²⁷ I собору УАПЦ 1921 р. або “Накази” II собору УАПЦ 1927 р.²⁸, які є спробою кодифікації “Канонів” 1921 р.). У цих джерелах міститься інформація щодо їх складу, часу і місця провадження, основні проблеми, хід дискусій, ухвалені рішення. Соборні діяння фіксують внутрішнє і зовнішнє становище церкви певного часу, гострі проблеми

²⁷ Архівний примірник канонів УАПЦ 1921 р. див.: ЦДАВО України – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 105. – Арк. 47–53зв. Текстопубліковано Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – К., 1921. – 43 с.; Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Франкфурт/Майн, 1946. – 32 с.; Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; I. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Новий Ульм: Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, 1965. – 68 с.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. – К.; Львів, 1999. – С. 375–400.

²⁸ Текст “Наказів”, які були обговорені на II Всеукраїнському соборі УАПЦ 1927 р., було опубліковано в діаспорі: Накази церковним соборам і церковним радам Української автокефальної православної церкви, видані у м. Києві Всеукраїнською Православною Церковною Радою в 1927 р. – Вотербурґ, США: Українське Православне Братство імені митрополита Василя Липківського, 1960. – 64 с.

церковножиття, співвідношення духовної і світського елементів у церковній організації.

До соборних діянь можна віднести протоколи і постанови Великих Микільських та Покрівських зборів ВПЦР, які за своїм рівнем майже дорівнювали соборам, а їх рішення мали обов'язкову силу для УАПЦ. Ці документи існують і як архівні оригінальні примірники, і як опубліковані збірки. Зокрема, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ у 1999 р. було опубліковано збірник документів I собору УАПЦ 1921 р. і готується до друку другий збірник документів з матеріалами II собору УАПЦ 1927 р.

Важливі для дослідження постанови губернiального собору Київщини 22–26 травня 1921 р.²⁹. Ніяких відомостей про те, де вони друкувалися і який був їх загальний тираж, поки не виявлено. Інші документи, пов'язані зі скликанням та проведенням губернiального собору, – це реєстри членів собору Київщини від 22–26 травня 1921 р.³⁰, реєстри делегатів від різних повітів³¹. Стенограми засідань собору Київщини є у двох варіантах, які містяться в одній справі³².

Стенограми I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., який відбувся у Софійському храмі, є в декількох архівних справах у вигляді рукописних стенограм та машинописних передруків³³. В описі № 1 зазначається, що справи № 60–61 вибули. Можливо, вони також містили деякі матеріали з історії I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1921 р. але були вилучені за нез'ясованих причин. Віднайдено ухвали цього собору³⁴, доповіді делегатів³⁵.

Матеріали II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 1927 р. також віднайдено у фонді № 3984 ЦДАВО України. Протоколи засідань

²⁹ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 76: Ухвала Першого Українського Церковного Собору 22–26 травня 1921 року Київщини; Оп. 3. – Спр. 103: Рішення церковного собору Київщини 22–26 травня 1921 р.

³⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 74: Реєстри членів церковного собору Київщини від 22 травня 1921 року

³¹ Там само. – Спр. 75: Реєстри делегатів від різних повітів на церковний з'їзд Київщини від 22–26 травня 1921 року

³² Там само. – Оп. 3. – Спр. 19: Протоколи засідань і рішення Українського Православного Собору

³³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 57: Собор Всеукраїнської Православної Церкви [доповіді та виступи делегатів на засіданні 14 жовтня 1921 р.]; Спр. 58: Засідання Всеукраїнського Православного Собору 15 жовтня [16 жовтня 1921 р.]; Спр. 59: Засідання Всеукраїнського Православного Собору [17 жовтня 1921 р.]; Спр. 62: Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору [20 жовтня 1921 р.]; Спр. 63: Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору [21 жовтня 1921 р.]; Оп. 3. – Спр. 104: Стенограми засідань Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Частина I. 1921 р.; Спр. 105: Стенограми засідань Всеукраїнського православного церковного Собору. Частина II. 13–14 жовтня 1921 р. [так у назві справи]; Оп. 4. – Спр. 30: Стенограми промов делегатів Всеукраїнського православного Собору [за 21 жовтня 1921 р.]

³⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 66: Ухвали Всеукраїнського Церковного Собору [14 жовтня 1921 р.]

³⁵ Там само. – Спр. 67: Доповіді священнослужителів на Соборі про діяльність української церкви, стан духовенства з інших питань.

II собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. збереглися у декількох машинописних ідентичних за змістом і виглядом варіантах. Всі вони розшифровані, передруковані, але не відредаговані. Принаймні при порівнянні текстів стенограм не віднайдено майже ніяких редакторських приміток, за винятком декількох аркушів у справі № 175, де збереглися ледь помітні правки від руки чорнилом.

Стенограми збереглися тільки в копіях і не мають підписів. Зіставлення всіх видів протоколів показало, що їхні тексти абсолютно ідентичні. У середньому віднайдено по 3 варіанти кожної стенограми. Кожна має власну нумерацію сторінок. Більшість справ, що містять машинописні варіанти стенограм собору, знаходиться в описі № 4 у справах за № 175–178.

Через те, що формування справ та їх поділ за описами іноді відбувалися без збереження хронологічної послідовності, матеріали II собору УАПЦ 1927 р. опинилися в різних справах фонду. У справах протоколи засідань загалом упорядковані, про що свідчить збереження навіть незначних за змістом записок та інших матеріалів. Документи, представлені в цьому збірнику, за невеликим винятком, невідомі не тільки широкому читачьому загалу, але й науковцям, які досліджують історію православ'я в Україні. Попри не досить добрий стан збереженості матеріалів та відсутність частини з них документи являють собою велику історичну цінність для майбутніх дослідників цього періоду історії церкви в Україні.

Списки делегатів I Всеукраїнського собору 1921 р. є у двох екземплярах, які підшиті до однієї справи³⁶. Що стосується II Всеукраїнського собору 1927 р., то там ситуація дещо складніша, оскільки у справах виявлено не тільки самі списки, а й оригінали мандатів делегатів собору, списки гостей і велику кількість всіляких записок до Мандатної комісії собору з проханнями, поясненнями³⁷, вимогами включити до списків депутатів тощо.

Юридичні пам'ятки, що нормують зовнішнє і внутрішнє життя церкви та її стосунки зі світською владою (конституції, угоди). Окремо в даній ситуації слід розглядати радянський період існування православної церкви, починаючи з виходу в світ Закону про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (РСФСР – 1918 р., УРСР – 1919 р.). Існуюча в Російській імперії до 1917 р. класифікація світського законодавства, напевно, не враховувала можливість створення держави, яка б ґрунтувалася на матеріалістичних, антицерковних, атеїстичних і навіть богоборчих засадах. Тому радянське антицерковне законодавство може бути винесене в окремий підрозділ. Сюди входять сам закон про відокремлення церкви від держави³⁸, статті в Конституціях СРСР 1924 р. щодо свободи сумління, нормативні акти та інструкції щодо регулювання питань з

³⁶ Там само. – Оп. 3. – Спр. 106: Списки делегатів Всеукраїнського православного церковного собору 13–14 жовтня, 1921 рік.

³⁷ Там само. – Оп. 4. – Спр. 168–170.

³⁸ Отделение Церкви от государства и школы от Церкви. Сборник декретов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями подотдела культпри НКВД УССР / Сост. под общ. ред. зам. Народного Комиссара внутренних дел Н. А. Черлунчакевича, Ю. А. Любинского и К. Н. Гольберта – Харьков, 1926.

церковною власністю, постанови щодо церковних організацій та установ, інші акти, які мають силу закону.

У канцелярії ВПЦР також зберігалися примірники копій законодавчих актів³⁹, накази та розпорядження радянського уряду про відокремлення церкви від держави, декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих⁴⁰.

Виявлені також статутні документи самої ВПЦР та Української автокефальної церкви в цілому: статuti УАПЦ та її підрозділів різних років: Статут УАПЦ⁴¹; статuti українських автокефальних парафій⁴², Статут ВСПП⁴³; статuti волосних і повітових спілок⁴⁴; статuti ВПЦР, братств⁴⁵. Зберігся рідкісний екземпляр Статуту УАПЦ 1919 р., коли урядом Симона Петлюри було проголошено автокефалію Української церкви⁴⁶.

Майнові описи церков. На території колишнього Софійського монастиря при великому храмі Св. Софії протягом 1919–1934 рр. перебувала Старокиївська українська парафія УАПЦ, що входила до складу Всеукраїнської спілки православних парафій (ВСПП), яку очолювала Всеукраїнська православна церковна рада⁴⁷.

Серед архівних документів зберігся один з останніх перед повним пограбуванням храму перелік церковних цінностей, які на той час поки що були у великому Софійському соборі. Після того, як військо і уряд Директорії УНР залишили місто, до Києва в перших числах лютого 1919 р. увійшли червоні війська. У пресі регулярно вміщували накази і розпорядження нової влади, в т. ч. інформацію щодо реквізицій, які здійснювалися житлово-реквізиційним відділом при виконкомі Київської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів⁴⁸. Для опису церковного майна у церквах та монастирях при

³⁹ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 13: Інформація про радянське законодавство щодо питань релігії і церкви.

⁴⁰ Там само. – Спр. 54: Накази та розпорядження радянського уряду про відокремлення церкви від держави, декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих.

⁴¹ Там само. – Спр. 3: Статут Української Автокефальної Православної Церкви.

⁴² Там само. – Спр. 4: Статuti українських автокефальних парафій.

⁴³ Там само. – Спр. 403: Статут Всеукраїнської Спілки Православних Парафій; Оп. 3. – Спр. 29: Статут Всеукраїнської спілки православних парафій.

⁴⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 404: Статuti волосних і повітових спілок.

⁴⁵ Там само. – Спр. 405: Статuti ВПЦР, братств.

⁴⁶ Там само. – Оп. 3. – Спр. 28: Статут Української Автокефальної Православної Церкви (1919).

⁴⁷ Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921 рр.) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наук конфер., Київ, 12 жовтня 1996 р. / Ред. А. Зінченко – К., 1997. – С. 29–48.

⁴⁸ Один із наказів стосувався вимоги в тижневий термін усім новоствореним домовим комітетам подати відомості про майно до комендатури міського району (Борьба: Орган Київського міського комітету партії лівих соціалістів-революціонерів. – К., 1919. – № 6. – 14 лютого – С. 1).

житлово-реквізиційному відділі Київського виконкому («Гранд-отель», Хрещатик, 22) було створено відділ соціального забезпечення, при якому існував реквізиційний підвідділ з ліквідації майна колишніх релігійних установ, російська аббревіатура якого в різних документах пишеться по-різному: ПОЛИРУ, «подотделпо ЛИРУ» та ін.)⁴⁹.

Інвентарний опис Софійського собору склав учений фахівець секції релігійного культу підвідділу ЛИРУ при колегії соціального забезпечення Київського губвиконкому Н. Танашевич. Опис датовано 24 червня 1919 р. Весь список речей укладено по бокових вівтарях; він не містить ніякої інформації щодо цих речей. Зазначено тільки предмети. Список речей має суцільну нумерацію, яка наводиться нижче в дужках⁵⁰. Усього в обох соборах – великому і малому – знайдено 1001 предмет для опису (нумерних та літерних). Перелік було перевірено секретарем Бедюхом та підписано вченим спеціалістом Н. Танашевичем, але до архіву потрапили не підписані машинописні копії описів⁵¹.

Внутрішня документація ВПЦР. Це протоколи зборів самої ВПЦР та підпорядкованих їй округових, районних та парафіяльних церковних рад⁵². Окремі справи містять документи, які повідомляють про заходи ради з ушанування пам'яті поета Тараса Шевченка. Це оригінали і копії об'їзників ВПЦР до українських парафій із запрошеннями на панахиди та літургії, присвячені роковинам смерті поета, якого УАПЦ визнала своїм пророком, програми урочистостей з цього приводу⁵³.

Важливу інформацію щодо еволюції головних засад протягом церковно-визвольних змагань містять протоколи засідань комісії ВПЦР, де, хоч і в стислій формі, обумовленій правилами ведення протоколів, можна простежити хід робіт з перекладу Святого Письма членами комісії⁵⁴, українізації богослужіння української церкви, створення та існування хорів при парафіях, їх репертуар та фінансування праці диригентів і співаків.

Документи містять інформацію про суперечки між радикально налаштованими та поміркованими членами комісії ВПЦР⁵⁵, організацію об'єднаної хорової

⁴⁹ Киевский коммунист – К., 1919. – № 32 (40). – 4 марта. – С. 4.

⁵⁰ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 35.

⁵¹ Преловська І. Організація першої парафії УАПЦ в Софії 1919 р. // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наук. конфер. Національного заповідника «Софія Київська», 22–23 листопада 2001 р. – К., 2003. – С. 174–182.

⁵² ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 95: Протоколи засідань Київської міської церковної ради; Спр. 98: Протоколи засідання Малої ради від 28 листопада 1921 року; Спр. 108: Протоколи засідань Старокиївської церковної ради при соборі св. Софії.

⁵³ Там само. – Спр. 17: Циркуляр до парафій спілки про святкування роковин смерті Т. Г. Шевченка православними парафіянами, відправлення церковних служб, здійснення в життя постанов Собору та з інших питань; Спр. 277: Документи про святкування роковин Тараса Шевченка.

⁵⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 31: Протоколи засідань комісії по перекладу релігійних книжок на українську мову за 1919 рік.

⁵⁵ Там само. – Спр. 33: Звітні доповіді музично-хорової комісії за 1919–1920 роки; Спр. 48: Справа про організацію об'єднаної хорової капели Старокиївської, Андріївської, Петро-Павлівської парафій м. Києва.

капели українських парафій м. Києва⁵⁶, звітні доповіді лекційної, церковно-професійної, пресово-реформаційної та музичної секцій за 1920 р.⁵⁷. У справах є інформація про церковно-організаційну діяльність ВПЦР у справі реформування церковного мистецтва – переклади богослужбової літератури⁵⁸, плани роботи церковно-просвітницького відділу ВПЦР⁵⁹, проект організації “художньої капели”⁶⁰, переклади літургій для богослужіння⁶¹.

В описі № 4 зібрано матеріали про діяльність Пастирських курсів (у назвах справ скрізь написано “Пасторских”) при ВПЦР. Це протоколизборів українських Пастирських курсів від 5 липня 1921 р.⁶², списки слухачів⁶³, тексти вступних заяв слухачів, письмові роботи слухачів Пастирських курсів на тему: “Підвалини устрою УАПЦ”⁶⁴, статут української богословської школи⁶⁵.

Епістолярні документи досить широко представлені серед документів канцелярії УАПЦ оскільки керівництво ВПЦР в особі Михайла Мороза, Василя Липківського, Нестора Шараївського та інших діячів вело досить інтенсивне листування з різними організаціями, установами, церковними осередками, приватними особами, урядовими колами щодо діяльності по скликанню соборів; представлені також листи, які надходили у відповідь до канцелярії ВПЦР від діячів по українізації церкви на місцях та ін.

Цей вид документів включає в себе офіційне, напівофіційне та приватне листування церковних діячів та установ і є одним з найбільш інформативних джерел стосовно тіншової політики, боротьби різних течій, слугує підставою для характеристики авторів листів та їх адресатів, дає змогу уточнити мотиви тих чи інших діянь тощо. Абсолютно більшість епістолярних документів УАПЦ досі не опубліковано. До документів, які стосуються *зовнішніх відносин* ВПЦР з іншими установами та організаціями, належать матеріали про листування ради з радянським урядом щодо відокремлення церкви від держави та інших питань⁶⁶,

⁵⁶ Там само. – Спр. 48.

⁵⁷ Там само. – Спр. 53: Звітні доповіді лекційної, церковно-професійної та пресово-інформаційної секцій за 1920 рік; Спр. 54: Справа про роботу музичної секції [ВПЦР].

⁵⁸ Там само. – Оп. 4. – Спр. 16: Протоколизасідань перекладової секції.

⁵⁹ Там само. – Спр. 51: План роботи церковно-просвітницького відділу Всеукраїнської православної церковної ради.

⁶⁰ Там само. – Спр. 54: Проект організації “художньої капели” при Всеукраїнській православної церковній раді.

⁶¹ Там само. – Спр. 149-а: Псалми та літургії УАПЦ

⁶² Там само. – Спр. 37: Протоколизборів українських Пастирських курсів [від 5 липня 1921 р.]

⁶³ Там само. – Спр. 55: Список слухачів Пастирських курсів [разом із заявами до вступу].

⁶⁴ Там само. – Спр. 64: Письмові роботи слухачів Пастирських курсів на тему: “Підвалини устрою УАПЦ”.

⁶⁵ Там само. – Спр. 66: Статут української богословської школи

⁶⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1: Листування представників церкви з радянським урядом про відокремлення церкви від держави.

про повернення будівель, зайнятих раніше денікінцями, та проведення церковних служб українською мовою⁶⁷.

Окремим блоком можна виокремити листування ВПЦР про *підготовчу працю зі скликання нею соборів* УАПЦ Це офіційне листування керівників ради з різними установами та особами про скликання Всеукраїнського собору⁶⁸, передвиборних зборів⁶⁹. Заходи ВПЦР із загальної українізації церковного життя в Україні також представлені в основному листуванням з різними установами та особами⁷⁰.

Інша частина листів – це *вхідна документація*, тобто листи, які надійшли від організацій, установ чи приватних осіб, але які стосуються соборних справ, пояснюють мотиви виступів членів Президії собору. Дуже важливим для дослідження відносин між УАПЦ та керівництвом Українського екзархату РПЦ є оригінал рукопису приватного листа патріаршого екзарха в Україні Михайла (Єрмакова) до Голови ВПЦР Михайла Мороза від 28 вересня/11 жовтня 1921 р.⁷¹ Він повідомляє про його відмову бути присутнім на соборі УАПЦ 1921 р. Цей лист було зачитано на засіданні собору від 14 жовтня.

Документація округових, районних та парафіяльних осередків УАПЦ
Більшість таких документів поділяється на протоколи (або витяги з них) засідань зборів вищевказаних осередків, які стосувалися скликання соборів й обрання делегатів, та листування з українізованими парафіями з повідомленнями про майбутній собор⁷² і формами заповнення протоколів зборів парафій та округ, за якими мають обиратися представники на майбутні собори та збори. Окремого дослідження вимагає документація Старокиївської Софійської парафії УАПЦ де збереглися протоколи парафіяльної ради за 1919–1922 рр.⁷³, листування з

⁶⁷ Там само. – Спр. 5: Листування Всеукраїнської православної церковної ради з Київським губернським революційним комітетом і Київським губернським виконкомом ради робітничих та селянських депутатів про повернення будівель, зайнятих раніше денікінцями, та проведення церковних служб українською мовою.

⁶⁸ Там само. – Спр. 55: Листування про скликання Всеукраїнського церковного собору, Спр. 65: Листування про підготовку Всеукраїнського церковного православного Собору, Оп. 3. – Спр. 102: Листування з округовими Церковними Радами про скликання і проведення Церковного Собору 14 жовтня 1921 р. [6 липня – 23 жовтня 1921 р.]; Оп. 4. – Спр. 31: Листування з делегатами Всеукраїнського православного собору про скликання підготовчої наради і собору [1921 р.]

⁶⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 56: Листування про скликання передвиборних зборів.

⁷⁰ Там само. – Спр. 10: Листування про призначення уповноважених у справах заснування українських православних парафій і організації церковних служб українською мовою.

⁷¹ Там само. – Спр. 65: Листування про підготовку Всеукраїнського церковного православного Собору

⁷² Там само. – Спр. 55: Листування про скликання Всеукраїнського церковного собору, Спр. 56: Листування про скликання передвиборних зборів; Спр. 64: Документи парафіяльних рад про скликання Першого Всеукраїнського православного церковно-визвольного собору [14 жовтня 1921 р.]

⁷³ Там само. – Оп. 3. – Спр. 30: Протоколи засідань Софійської церковної ради м. Києва, 29 червня – 5 серпня 1919 р.; Спр. 107: Протоколи засідань Софійської Церковної

Софіївською церковною радою про призначення священників і дяків у парафії, про дозвіл вести релігійну службу українською мовою⁷⁴.

Особові справи ієрархів та священників УАПЦ Археографічно опрацьовані особові справи діячів УАПЦу фонді № 3984 виокремлені в описі № 2, який складається з переліку особових справ священнослужителів УАПЦ Хронологічно матеріали опису охоплюють період з 1922 по 1929 рр. Інших справ, окрім особових, в описі немає. Відсутні всі особові справи керівників УАПЦ членів ВПЦР, причетних до справи скликання та проведення I собору 1921 р., окрім другорядних осіб. Як уже зазначалося, вірогідною причиною відсутності цих справ, на нашу думку, може бути процес СВУ. Причини і сам процес вилучення справ можуть стати предметом окремого дослідження.

Періодичні видання. У другій половині 1920-х років УАПЦ видавала власний часопис “Церква і життя”. Друковані примірники цього часопису збереглися у кількох екземплярах за 1927–1928 рр. у вигляді невеличких брошур. В архіві збереглися також матеріали з редакційного портфеля, складені по окремих числах; їх вистачило б на публікацію досить товстих журнальних номерів. Усі ці справи мають однакові заголовки “Машинописні і рукописні тексти статей журналу “Церква і життя” за 1926⁷⁵, 1927 та 1928 рік”⁷⁶.

Серед матеріалів часопису збереглися оригінали листів архієпископа УАПЦ Івана Теодоровича про його діяльність по влаштуванню парафій УАПЦ після його від’їзду до Канади у 1924 р.⁷⁷ Редакційні матеріали, які збереглися в архіві, – це надзвичайно цінні документи, оскільки тут містяться оригінали творів Василя Липківського, Володимира Чехівського, Нестора Шараївського, Василя Юхимовича, поетичних та прозових творів на євангельські сюжети, які надіслали до редакції часопису вірні УАПЦ. Переважно це машинописи, правлені самими авторами або редакцією.

Матеріали, які надходили від вірних, в абсолютній більшості є рукописними. Це стосується творів, надісланих з віддалених міст і сіл України. Там же міститься рукопис “Української Ранішньої”, “Української Літургії” та “Української Вечірньої” Олександра Левицького, який так і не був надрукований, хоча в справі після тексту кожної з частин є пропозиція редакції часопису “Церква і життя” обговорити ці тексти богослужб усіма церковними радами і надіслати свої пропозиції до редакції з метою створення єдиної літургійної служби для всієї УАПЦ

Ради [5 березня – 18 серпня 1921 р.]; Спр. 108: Протоколи засідань Софіївської Церковної Ради [16 вересня 1921 – 20 березня 1922 рр.]; Спр. 109: Протоколи засідань Софіївської Церковної Ради [2–7 жовтня 1922 р.]

⁷⁴ Там само. – Спр. 34: Листування з Софіївською церковною радою про призначення священників і дяків в парафії, про дозвіл вести релігійну службу на українській мові [1919–1920 рр.]

⁷⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 158: Машинописні тексти статей журналу “Церква і життя” за 1926 р.

⁷⁶ Там само. – Оп. 3. – Спр. 561–563, 705–710.

⁷⁷ Там само. – Спр. 707: Машинописні і рукописні тексти статей журналу “Церква і життя”, частина III за 1928 рік.

До наративних джерел серед віднайдених документів УАПЦ належать мемуари вітчизняного походження, які відображають суб'єктивне сприйняття авторами сучасних подій з певними екскурсами в минуле. Окрім мемуарів вітчизняних діячів – учасників подій, які походили з церковно-середовища, велике зацікавлення викликають мемуари і світських діячів, котрі залишили спогади про певні події з історії церкви чи її діячів⁷⁸. Цей вид джерел майже повністю представлено вже опублікованими працями, які вийшли друком за кордоном. До мемуарів церковних діячів Російської церкви в Україні можна віднести цілу низку спогадів, які також вийшли друком за кордоном. Вони є надзвичайно цікавими в плані з'ясування поглядів на діяльність УАПЦ зазначеного періоду з боку опонентів⁷⁹.

В архіві збереглися документи, які можна віднести до спеціальних джерел. Це стосується оригінальних богословських творів. Опис богословських творів, створених діячами УАПЦ може стати предметом окремого джерелознавчого або богословського дослідження. Праці теоретиків та ідеологів УАПЦ відображають напруженість пристрастей навколо питання щодо утворення національної церкви в Україні, її засадничих позицій, проблеми канонічності висвяти її першоєрарха. Окремо слід розглядати праці II Всеукраїнського собору УАПЦ 1927 р., де розглянуто богословські, історико-церковні та політичні питання.

До речових джерел, які залишила по собі УАПЦ можна віднести надгробки її діячів. Зокрема на території Софійського музею-заповідника дивом зберігся надгробок заступника митрополита УАПЦ архієпископа Київщини о. Нестора Шараївського, докладний опис якого нещодавно (у 2001 р.) був опублікований у «Віснику Українського товариства охорони пам'яток історії та культури»⁸⁰.

Можна висловити припущення, що власне церковні речі (ікони, хрести, елементи облачення, церковний посуд, книги) використовувалися в більшості з орендованих храмів і самою УАПЦ не виготовлялись. Отже, всі вони пізніше або були реквізовані владою, або знищені як малоцінні. Частина речей могла опи-

⁷⁸ Сторінки минулого У 3 т. // Праці Українського Наукового Інституту. Серія мемуарів – Варшава, 1932–1934; Білон П. Спогади. – П'ятисбург, 1956. – Ч. 1–2. – 164 с.; Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної Церкви, 1971. – 68 с. Характер описовий, а почасти мемуарний має видання: Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні 1917–1930. – Торонто: Українське видавництво “Добра Книжка”, 1959. – Вип. 160. – 335 с.

⁷⁹ *Евлогий, митроп.* Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994; *Зеньковский В., протопр.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / Ред. М. Колерова – М., 1995; *Вениамин (Федченко), митроп.* На рубеже двух эпох. – М., 1994. – 447 с.

⁸⁰ *Преловська І.* Архієпископ УАПЦ Нестор Шараївський (короткий біографічний нарис) // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури – К., 2001. – № 1(5). – С. 63–67. Публікацію здійснено в рубриці “Некрополі України” у співавторстві з І. В. Дивним та І. Ф. Тоцькою, які подали матеріали щодо поховання на території Софії Київської та опис надгробка під загальним заголовком “Архієпископ Нестор Шараївський – загадкова постать некрополя «Софія Київська»” (с. 63–72).

нитись за кордоном після виїзду туди ієрархії УАПЦ на чолі з Полікарпом (Сікорським) упродовж 1943–1944 рр.

З тих джерел, які належать до **зображальних** (ікони, фрески, мозаїки, гравюри та інші мистецькі твори) і які також слугують цінним джерелом з історії православної церкви, від УАПЦ залишилося дуже мало. Серед причин, які не сприяли створенню такого виду джерел, можна назвати наступні: по-перше, короткий період існування УАПЦ у 1920-х – 1930-х рр.; по-друге, православні храми (Софія Київська, Андріївська церква, Микільський собор на Печерську, Іллінська церква та ін.) дісталися УАПЦ разом з майном уже в готовому вигляді, і тому, за умови припинення нових надходжень та відсутності власних майстерень, УАПЦ не встигла створити нічого суттєвого і тільки задекларувала наміри побудувати храми, створити ікони та інші богослужбові речі у “предковичному стилі”. Протоієреєм Юрієм Красицьким у Софійському соборі були створені композиції до церковних свят (великий вертеп на Різдво та ін.), але такі речі не зберігаються тривалий час.

Єдине, що можна вважати за збережені мистецькі зразки цього періоду діяльності УАПЦ – це створені Г. Нарбутом шрифти та символи, які збереглися на друкованих джерелах того періоду і потім були розтиражовані при передруці діячами української діаспори.

Музичні джерела УАПЦ збереглися набагато краще і у більшій кількості. До цих джерел належать нотні записи з богослужбовими текстами. Оскільки інтенсивний процес українізації заторкнув і сферу церковної музики, а також через підтримку цього процесу провідними українськими композиторами – К. Стеценком, П. Демуцьким, регентами Софійського собору П. Гончаровим та Я. Калішевським та іншими – навіть за такий короткий проміжок часу (1919–1934 рр.) УАПЦ залишила по собі велику музичну спадщину, яка дійсно ґрунтувалася на народній музиці і наближала богослужіння до української народної творчості. Серед періодичних видань залишилися також статті та інші матеріали з дискусії щодо впровадження народних співів до церковного звичаю⁸¹.

Таким чином, у цьому короткому огляді друкованих джерел з історії Української автокефальної православної церкви були представлені деякі праці і часописи, видані як в Україні, так і в осередках української діаспори в різні часи. Звичайно, це є далеко неповний огляд друкованих джерел, оскільки така праця вимагає більш ґрунтовного дослідження. Але, не претендуючи на вичерпність, можна висловити сподівання, що ця праця може прислужитись для подальших досліджень у галузі історико-церковних студій.

Автор вважає за доцільне подальше дослідження цього фонду з метою вивчення матеріалів, які стосуються I і II Всеукраїнських соборів УАПЦ 1921 та

⁸¹ Після початку боротьби за українізацію православної церкви в Україні в періодичній пресі розгортається дискусія щодо українських співів. Див., напр., статтю “До реформи церковних співів: (Відповідь Кирила Стеценка на запитання анкети)”, яку було надруковано в газеті “Слово” від 26 листопада 1918 р. Серед богослужбових видань див., напр.: *Стеценко К.* Літургія (на мішаний і народний хор). Релігійно-музичні твори Українських композиторів – К., 1922.

1927 рр., діяльності Пастирських курсів при ВПЦР та інших матеріалів, які стосуються внутрішнього устрою УАПЦ Подальшого опрацювання вимагають документи, які містять теоретичну і богословську спадщину ідеологів Української автокефальної православної церкви, оскільки абсолютна більшість оригіналів богословських, історичних та теоретичних творів діячів УАПЦ збереглися тільки серед архівних матеріалів.

Усі ці матеріали потребують джерелознавчого опрацювання і подальшої публікації для всебічного наукового вивчення та введення до наукового обігу шляхом публікації документів і матеріалів окремими збірками.

Окрім віднайдених архівних документів та їх опублікованих відповідників, які стосуються соборної діяльності УАПЦ існує проблема пошуку соборних документів ще двох соборів 1930 р., які досі не віднайдені дослідниками. Це I “Надзвичайний” церковний собор 28–29 січня 1930 р. та II “Екстрений” церковний собор 9–12 грудня 1930 р., про які практично немає ніяких відомостей, окрім повідомлень у праці митрополита Василя Липківського та деяких листів, що опубліковані в діаспорі. Теоретично ці матеріали можуть бути віднайдені серед матеріалів Державного архіву СБ України.

Згадані маловідомі матеріали з редакційного портфеля “Церкви і життя”, які збереглися в архіві, потребують окремого дослідження та перевидання, оскільки містять оригінальні праці теоретиків Української автокефальної православної церкви і є недослідженою богословською спадщиною ідеологів УАПЦ 1920-х рр.⁸² Більшість цих матеріалів не було надруковано, а ті числа часопису, які вийшли друком у 1927–1929 рр., на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

На жаль, власне церковні архіви (архів Української православної церкви Київського патріархату, УАПЦ Московського патріархату, закордонних складових цих церков та ін.), так само як і приватні колекції в тому числі вивезені за кордон, поки що майже не залучені до наукового обігу через недоступність матеріалів для світських дослідників. Тому на часі є питання досягнення домовленості з представниками церков про можливість хоча б часткового опрацювання збережених матеріалів світськими дослідниками. Суттєвою допомогою могла б стати публікація внутрішньоцерковних документів самими представниками церкви, як це робиться новоствореними структурами в Московському патріархаті – Православним Свято-Тихонівським богословським інститутом, Москва (Росія).

З огляду на те, що документальних джерел УАПЦ порівняно з іншими напрямками збереглося значно більше, то, за пропозицією Б. Боцюрківа і Л. Пилявця: з метою розширення пошуків виникає потреба вивчення зарубіжних архівів, зокрема єпископа Євгена Бачинського, митрополита Іоанна Теодоровича, Григорія Огійчука та ін. Серед інших напрямків перспективними виглядають

⁸² Спробу впорядкування праць Благовісника УАПЦ Володимира Чехівського див.: Преловська І. М. Діяльність В. М. Чехівського Благовісника УАПЦ як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – К., 1996. – Т. 2. – С. 295–321.

мемуаристика, особисті матеріали проф. Івана Сухоплюєва, слідчого у судових справах автокефалістів Сергія Каріна-Даниленка, матеріали “Спілки войовничих безбожників” та сектора атеїзму Української філії Інституту марксизму-ленінізму, матеріали колишнього партархіву (ЦДАГО України).

Окремого дослідження вимагають проблеми, які стосуються зберігання справ в архіві до 1950-х рр., впливу процесу т. зв. “Спілки Визволення України” та інших подій, а також причини надходження та вилучення справ фонду № 3984 ЦДАВО в різні роки. Цікавим є питання про відсутність першого екземпляра деяких документів хоча наявними є декілька примірників завірених копій того ж самого документа. Можливо, подальша археографічна робота зробить доступною інформацію про втручання карних органів радянської влади у справу формування чи переміщення канцелярії ВПЦР у другій половині 1920-х років, її долю після “самоліквідації” УАПЦ 1930 р. і подальших переслідувань діячів УАПЦ. Досі неможливо сказати щось про долю цього архівного фонду з 1930 р. до середини 1950-х років, коли документи були впорядковані по описах і справах.

Перспективним виглядає пошук вилучених з церков історичних пам’яток, зокрема церковного начиння з ризниці Софійського собору під час голоду в Україні 1921 р., яким користувались під час богослужіння діячі УАПЦ. Про долю цих речей згадує сучасний український дослідник Г. Полюшко⁸³. У своїй книзі він вказує на те, що у 1920-х рр. одним з найбільших музеїв СРСР був Державний історико-культурний заповідник “Всеукраїнське музейне містечко”, сформований на теренах Києво-Печерської лаври. У фондах музею було зібрано з київських монастирів та церков унікальні експонати, серед яких велику кількість культових речей, виготовлених у складних техніках з дорогоцінних металів, прикрашених коштовним камінням. Вилучені з церков цінності, які перетворилися на експонати Всеукраїнського музейного містечка, були передані тимчасово на збереження до Держбанку, а потім взагалі вивезені за межі України.

⁸³ Полюшко Г. Втрачені скарби лаврського музею. Пошуки і знахідки. – К., 2001. – 176 с.